

Ferge Zsuzsa

Társadalmi struktúra és szociálpolitika

Feltevések a szociálpolitikát alakító társadalmi erőviszonyokról

Szociológiai közhely, hogy egy-egy társadalom jóléti rendszerét, szociálpolitikáját a társadalmi-politikai erőviszonyok alakítják. Mégsem vizsgáltuk soha elég alaposan, mit jelentett ez a közhely az elmúlt 40 évben, és mit jelenthet ma.

Ilyen elemzésekre pedig igencsak szükség lenne most, amikor a szociálpolitika és társadalombiztosítás talán lassan igazán közügyé, nyilvános vita és politizálás tárgyává válnak. A viták és politikai döntések tétjei világosabbá válhatnak, ha áttekintjük azokat a történelmi és társadalmi körülményeket, amelyek a nézeteket formálják, illetve azokat a társadalmi és politikai erőket, amelyek az egyes nézetek realizálásának esélyeit alakítják. Ez a tanulmány előbb a jóléti rendszerek eddigi és ma kirajzolódó ideológiai-politikai típusait veszi sorra, majd pedig azt vizsgálja, hogy milyen strukturális és politikai erők alakították ezeket eddig, illetve milyen strukturális hatások valószínűsíthetők a rendszerváltás után.

Ezeknek az összefüggéseknek a pontos megrajzolásához még nagyon sok kutatás hiányzik. Ezért a tanulmány sok ponton vázlatos, nemcsak a jövőről, hanem a közelmúltról is sokszor inkább sejtéseket tartalmaz, mint bizonyított állításokat.

A jóléti rendszerek típusai

A nemzetközi szintér

Az érett európai polgári demokráciákban a *társadalmi* és a *politikai* tagolódás soha nem esik ugyan teljesen egybe, de azért a két törésvonalrendszer között az esetek többségében van átfedés.¹ A különböző társadalmi csoportok elvileg politikai erővé szerveződhetnek és parlamenti képviselőhöz juthatnak, illetve szerepet játszhatnak a politikai döntések alakításában. A politikai tagolódást természetesen nem közvetlenül formálják a társadalmi erők, hanem az *ideológiai struktúra* áttételével. Az utolsó 100—150 évben a konzervativizmus, a liberalizmus és a szocializmus volt az a három nagy gondolatrendszer, amelyeknek jelentős politikai hatásuk és képviselőjük volt.

A társadalmi és politikai-ideológiai erők jóléti rendszerekre gyakorolt komplex hatását vizsgálja Gosta Esping-Andersen (1990) új könyve. Szerinte a jóléti államok esetében nem egyszerű lineáris fejlődésről van szó, amelynek során a szociálpolitika alapelvei fokozatosan, és nemzetközileg hasonló módon modernizálódtak volna. Úgy véli, hogy a történelmileg eltérő szituációk az állam, a piac és a család közötti kapcsolatok (és munkamegosztás) jellemző vonásainak sajátos csoportosulásait (klasztereződését), azaz a jóléti állam három olyan elkülönülő típusát hozták létre, amelyekre a három domináns ideológia nyomja rá a bélyegét.²

Az *első* csoportot, a „liberális” jóléti államokat (pl. USA, Kanada) a jövedelemigazoláshoz kötött segélyezés, valamint szerény univerzális és társadalombiztosítási programok jellemzik. Ebben a rendszerben az állami juttatást kapók relative homogéneken szegények, a többiek jólétét viszont a piac erősen differenciálja. E két csoport között éles politikai illetve osztályhatár húzódik.

A jóléti állam *második* típusa történelmileg korporatista-etatista (konzervatív) hagyományokra épül, többnyire erős egyházi hatásokkal. (E csoportba Ausztriát, Franciaországot, Németországot, Olaszországot sorolja a szerző.) A hangsúly a státusdifferenciák megőrzésén van. Ennek érdekében szívesen elfogadják az állam domináns szerepét, és lemondanak a piaci megoldásokról (magánbiztosításról vagy vállalati külön juttatásokról). Az egyházi befolyás következtében a szociálpolitika a hagyományos családmodell elkötelezettje, ami azt is jelenti (a „szubszidiaritási” elvnek megfelelően), hogy az állam akkor lép ponrra, ha a családtagok segítő kapacitása kimerült.

A *harmadik*, legkisebb „klasztert” azok a (skandináv) országok alkotják, amelyekben az univerzális elveket és az árujellegtől megszabadított szociális jogokat a középosztályokra is kiterjesztették. Az össztársadalmi szolidaritás erősítése érdekében a szegénypolitika csapdáit a munkalehetőségek biztosításával, a jóléti rendszer és a foglalkoztatás összekapcsolásával igyekeznek elkerülni. A jóléti politika célja ilyenformán túlmegegy azon, hogy valamilyen minimális szintet biztosítson. A cél a jó színvonalú, a középosztály igényeit is kielégítő, azaz a társadalom egészét integrálni képes ellátás. A rendszer az egyének autonómiájának biztosítására törekszik. Ennek megfelelően előbb kínálja fel a közösség segítségét, mintsem hogy a család teljesítőképesége határához érkezne, illetve a család bizonyos funkcióit átvevő szolgáltatásokkal a nők számára is választási lehetőséget kínál. A jogszerűség és individualizmus elfogadása következtében ezt a modellt a liberális és a szociáldemokrata elvek sajátos keveredése jellemzi.

Természetesen ma már tiszta típusok nincsenek. Az említett három — ideológiai terminusokban leírt — típus azonban ma is magán viseli indulásának bizonyos sajátosságait, első rendben a jóléti rendszereket is formáló politikai osztálykoalíciók hatását. A piaci szükségletkielégítés kiváltásában, korlátozásában vagy kiegészítésében elsősorban mindig a munkásság volt érdekelt, de egyedül sosem tett volna szert a szükséges parlamentáris erőre. Ezért a jóléti rendszer minőségének kialakításában a *többi politikai erő vált meghatározóvá*. Ezek közül a szerző fontosnak látja a tőkés társadalmon belül fennmaradó, többé vagy kevésbé feudális jellegű mezőgazdasági struktúrák, illetve az in-

kább a piachoz, vagy inkább az államhoz kötődő középosztályok szerepét.

A magyar szociálpolitika típusai

Ha az általánosan használt ideológiai címkéket használjuk, akkor Magyarország a *második világháború előtt* eléggé egyértelműen a korporatista-etatista-konzervatív szociálpolitikai rendszerű országok csoportjába tartozott. A félf feudális nagybirtokrendszerrel és olcsó munkaerővel működő mezőgazdaság az univerzális megoldások ellen hatott, az állami szakbürokrácia pedig a státuskülönbségek hangsúlyozásában volt érdekelt. Ennek megfelelően jöttek létre a hierarchikus és korporatív módon tagolt szociális ellátórendszerek. E rendszerbe beletartozott a hagyományos szegénypolitika; a tőke és munka konfrontálódásából etatista és szociáldemokrata hatásokkal kialakult, az ipari munkásságra korlátozódó, bismarcki típusú, kötelező társadalombiztosítás; a közalkalmazottak privilegizált, de önmagán belül is hierarchizált jóléti rendszere; más korporatív jóléti szerveződések (pl. magánalkalmazottak külön biztosító egylete); a magánjótékonyosság és az egyház jelentős, a tiszta piaci megoldások viszonylag gyenge szerepe.

A *háború utáni évtizedek* több fordulatot hoztak. 1945 és 1948 között — itt részletesebben nem elemzendően — liberális és szociáldemokrata hatások kezdtek volna érvényesülni. Ezek azonban már nem tudtak rendszerré szilárdulni. Az 1948 utáni évtizedek jelentenek igazán új fejezetet. A kommunista hatalomátvétel a korábbi politikai és osztályviszonyok totális tagadásával minden folytonosságot megszakított a gazdaságban is, a politikában is.

A szociálpolitikában is éles fordulat történt: a társadalombiztosítás és a vállalati szociálpolitika kivételével minden korábbi szociálpolitikai intézményt rövid úton megszüntettek. Ennek a szakításnak a negatív következményei nyilvánvalóak: a szegények segélyezését és a szociális munkát akkor számolták fel, amikor még az ország nagyobb része szegény volt. Az ingyenes (szegényjogon adott) betegellátást akkor szüntették meg, amikor a lakosság kétharmada még nem volt jogosult az „SZTK”-ra. A magánbiztosítás eltörlése sokakat jogtalanul hozott hátrányos helyzetbe. Az önkéntes (egyházi vagy világi) segítségnyújtás tiltása nem csak a forrásokat szűkítette, hanem a társadalom „természetes” mozgásait, szociális integrációit is végzetesen szegényítette.

Ugyanakkor e szakításnak voltak — ma tagadott vagy elfelejtett — pozitív, a polgárosodás felé mutató vonásai. A magam részéről legalábbis — az elveket tekintve — nyereségnek vélem a rendies privilégiumok és a státust őrző hierarchiák tagadását épp úgy, mint a jogfosztó szegénypolitikai megoldások visszaszorítását. (Ez utóbbi természetesen csak akkor válhatott volna valóban előnnyé, ha helyébe jogszerű megoldások léptek volna — ami a mai napig nem történt meg.)

A szociálpolitika gyakorlatát sem tudnám csak negatívumokban leírni. Széles tömegek számára előnyt jelentett a háború előtti szélsőséges egyenlőtlenségek csökkentése épp úgy, mint a tömeges szegénység enyhítése, illetve (az utolsó húsz évben) bizonyos létbiztonság-elemek megvalósítása. Ma politikailag nem ildomos arra utalni, hogy

a háború előtti magyar szegényparasztság számára például milyen fontos volt a — mégoly alacsonyszintű — nyugellátás, vagy az állampolgári egészségügyi ellátás. Azt ez a szegénység tudta, hogy még a 3—5 holdas kisbirtok sem biztosított volna számukra idős korukban vagy betegség esetén megélhetést. A nyolcvanas évek során végzett közvélemény-kutatások általában arra mutattak, hogy, noha a többség elégedett a szociális ellátórendszerekkel, az elégedettség mindig nagyobb volt, a kritikák mindig gyengébbek voltak a szegényebb, iskolázatlanabb csoportoknál, mint a többiekénél (Angelusz et al, 1986).

A pozitívumok végül is annak tudhatók be, hogy a szakítások és pusztítások ellenére a szociálpolitikában nem szakadt meg teljesen a „történelmi szervesség”. Az alapvető intézmények (társadalombiztosítás, egészségügy) nem a nyugat-európai társadalmak funkcionálisan hasonló intézményeinek tagadásaként jöttek létre, mint ahogyan ez a politikában és gazdaságban történt. A „létező szocializmusnak” talán az állampolgári jogú egészségüggyel együttesen értelmezett társadalombiztosítás az egyetlen olyan nagy rendszere, amelyet nem egy papíron megkonstruált ideális társadalom tartozékaként, íróasztalnál agyaltak ki, mint a központosított tervgazdaságot vagy az egypártrendszerű parlamentet, s amelyet nem tisztán fölülről, hatalmi szóval kényszerítettek a társadalomra. A társadalombiztosításnak voltak hazai tradíciói. A hazai progresszió és munkásmozgalom több évtizedes politikai küzdelmei legitimálták létét, és az akkor megfogalmazott követelésekre épült számos későbbi fejlesztési irány. Még az is igaz, hogy a magyar társadalombiztosítás a hatvanas évek közepe-vége óta akarva-akaratlan követte a nyugati jóléti államokban érvényesülő tendenciák egy részét, mindenekelőtt a „biztosítási” elv szolidarisztikus elemekkel való vegyítését jogkiterjesztések segítségével. Ha Esping-Andersen tipizálását vesszük alapul, akkor a magyar rendszer — a foglalkoztatás központi szerepével, az univerzálishoz közelítő megoldásokkal — *formailag* sok tekintetben a szociáldemokrata modellhez volt hasonló.

A mondottak ellenére a szociálpolitikai alrendszer sem volt működő alrendszer. Autonómiáját a politika dominanciája teljesen megszüntette. Saját racionalitása és erőviszonyai nem bontakozhattak ki, részben a politikai struktúra, részben a gazdasággal való zavart viszonya miatt (Ferge, 1988). Demokratikus részvétel és demokratikus ellenőrzés hiányában az alrendszer legfontosabb intézménye, a társadalombiztosítás is fokozatosan veszített korábbi legitimitásából. (A társadalombiztosítási megoldások konkrét belső bajai, például az indexelés katasztrofális hiánya a demokráciahiány nyilvánvaló következményei.)

Az adott politikai struktúrában a „szociáldemokrata” modellel való hasonlóság sok tekintetben valóban csak formális maradt. A tradicionális státus-hierarchiák tagadásával jól összefért új státus-privilegiumok rendszerbe való beépítése (*pl. az elkülönített, kiemelkedő színvonalú kórházi vagy üdülési lehetőségek, a pártbürokrácia kivételezett nyugellátása*). A teljes foglalkoztatás társadalmi biztonságban játszott központi szerepe — a művileg megvalósított „teljes foglalkoztatás” miatt — csak pillanatnyi megoldás volt, ami voltaképpen sem az így mozdulatlanságban tartott gazdaság, sem a képzetlenségbe beszorított vatta-emberek érdekét nem szolgálta. Míg továbbá a skandináv (svéd) modellben a szociális ellátások és a munka összekapcsolása sosem vált

olyan ideologikussá, hogy tagadták volna azok létezésvé jogát, akik valamilyen oknál fogva nem tudtak a munkapiacra belépni, a kelet-európai szocializmusokban a jog szentesítette ezt az antihumánus gyakorlatot (amely tehát a minimális segítséget is megtagadta a munkapiacról teljesen kiszorulóktól).

Ami talán ennél is fontosabb: a „szocializmus” kelet-európai modelljéből teljesen hiányzott a nyugati jogfejlődés egésze. A polgári társadalmak „normális” kialakulása azt jelentette, hogy a sorra kivívott polgári (civil) és politikai jogokra épültek rá szociális, kulturális és hasonló jogok (Marshall, 1950). A kelet-európai politikai rendszerek tagadták a civil és politikai jogokat. Ezek nélkül azonban a szociális ellátások (bármennyire széleskörűek, sok esetben népszerűek voltak is) sem válhattak jogokká. Megmaradtak a pártállam „kegyének”, adományának. Részben ennek következtében, részben pedig azért, mert a politikában mindvégig domináns maradt „az egyén semmi, a közösség minden” ideológiája, a szociálpolitika sem vállalta az egyéni autonómiák biztosítását, az egyén *politikai* felszabadítását. A szabadságjogok és az egyéni autonómiák tagadása miatt a kelet-európai szociálpolitikából hiányzott a skandináv szociáldemokrata dominanciájú szociálpolitika liberális dimenziója.

Így a közép-kelet-európai államszocialista szociálpolitika — noha intézményeiben és bizonyos elveiben „európaibb” maradt, vagy európaibbá vált az utolsó két évtizedben, mint bármelyik más alrendszer és intézmény — egyik létező európai modellhez sem hasonlítható. Ha mindenáron címkézni akarjuk, akkor antiliberalis-etatista-szocialista modellként írhatnánk le.

A mély különbségek ellenére a háború előtti és a közelmúlt jóléti modelljei között voltak hasonló vonások: bizonyos szocialista követelések (korlátozott, majd torzított) elfogadása; az állam (utóbb pártállam) túlsúlyos szerepe; a piaci megoldások csekély (utóbb nem létező) szerepe; a „szociális polgáriság”, azaz a jogszerű, minél kevésbé diszkrecionális rendszer tagadása. A hasonlóságok kiemelése azért fontos, mert ez olyan örökség, amellyel számolni kell(ene). Ellenkező esetben egy újfajta voluntarizmus, vagy újfajta szervetlenség *fenyegethet*. Ez az adott esetben történelmileg teljesen idegen — például amerikai — modellek életre erőszakolását jelentheti, amelyeknek sem történelmi, sem kulturális feltételeik nincsenek.

Mai szociálpolitikai reformképletek és politikai esélyeik

A mai parlamentben a három nagy ideológiai rendszer jelen van. Programjaik részletes elemzése nélkül³ itt csupán egyes olyan sajátosságokra hívom fel a figyelmet, amelyek megkönnyítik vagy megnehezítik, hogy az egyes pártok saját ideológiájuknak megfelelő szociálpolitika szószólói legyenek.

a) A szociálpolitikai orientáció típusának megállapítása a kormányon lévő pártok esetében a viszonylag legegyszerűsebb.⁴ Igaz, hogy a leggyakrabban használt fogalom, a szociális piacgazdaság kevéssé igazít el. A négy évtizeddel ezelőtt Nyugat-Németországban kidolgozott rendszer tartalma a körülményeknek és erőviszonyoknak megfelelően folyton változott. (Nagy, 1990). Ami a címkéket illeti, eredetileg alapvetően liberális (és nem konzervatív) programról volt szó (Szociális piacgazda-

ság... , 1990).⁵ Az elemzők egy része szerint a program épp a szociális elkötelezettségeknek nem tett igazán eleget (Bartholomaeus, 1985). A magyar koalíciós pártok esetében konzervatív értékek nyilvánulnak meg — többek között — az egyházaknak szánt igen nagy szerepben;⁶ az „ép és erkölcsileg is erős családokra” helyezett hangsúlyban, és abban, hogy az állam igen sok területen számít a családok szociálpolitikai feladat- és felelősségvállalására. A korábbiakhoz képest előrelépés, hogy „a kormány elismeri minden állampolgárnak egy minimális, társadalmilag meghatározott létfeltételhez való jogát”, de ugyanakkor ebből az elkötelezettségből egy minimális szintű, alapvetően a rászorultakra koncentrááló „reziduális” szociálpolitika bontakozik ki. Ezt támasztja alá az univerzális rendszerek megkérdőjelezése, például az a kritikai észrevétel, hogy a korábbi rendszerben hiba volt, hogy „a norma szerinti juttatások, például a *családi pótlék, nem különböztették meg a rászorultakat a jobb helyzetben lévőkötől.*” (Nemzeti Megújulás... 119. o.)

Az etatizmus iránti rokonszenvet nyilvánvaló teszik a megújulási programban vázolt, felülről lefelé építkező, hierarchizált szervezetek, megyei szintű felügyelő-ellenőrző hivatalok. (A programban olyan párhuzamos megyei szerveződések szerepelnek, mint a „népjóléti felügyeleti rendszer”, a megyei „család- gyermek- és ifjúságvédelmi igazgatóságok”, megyei árvaszékek és gyámpénztárak.) Ebben kifejezésre jut az a — helyhatósági választások után felerősödött — tendencia, hogy a kormány *nem igazán akarja a hatalmat és felelősséget megosztani a helyi önkormányzatokkal*, s mind adminisztratív, mind pénzügyi eszközökkel igyekszik nehezíteni, hogy az önkormányzatok autonómmá, szabaddá, felelőssé váljanak.

b) A szabad demokraták különböző programjaiban és állásfoglalásaiban gyakran tettenérhető e párt „kétlelkűsége”, a neoliberais és a szociáldemokrata-szociálliberális vonal együtt-létezése. Mégis, az eredeti program (A rendszerváltás programja, 1989) szociálpolitikára vonatkozó alfejezeteire még a szociáldemokrata-szociálliberális szemlélet nyomta rá jobban a bélyegét. Ennek megfelelően kaptak más programoknál nagyobb teret az állampolgári jogok. Ezekbe beleértendő „a társadalmi helyzettől, életkortól, piaci versenyképességtől függetlenül minden embert megillető elemi létbiztonság” (64. o.), vagyis az állampolgári létminimum, és a teljes körű egészségügyi ellátáshoz (ennek térített költségeihez) való jog. A program kiáll a társadalmi integrációt szolgáló univerzális elvek mellett még a gyermekintézmények esetében is, továbbá szorgalmazza a társadalom kettészakadását visszafordító „pozitív diszkriminációt”. Ugyanakkor a párt számos liberális közgazdasza egy ennél szűkebb terjedelmű, igazán csak a „rászorulókra” koncentrááló szociálpolitika híve.

A nem letisztult viszonyok miatt is, meg a konzervatív és liberális irányok között eleve meglévő affinitások miatt is, a kormánypárti és liberális programok között többféle hasonlóság is van:

— Közös (a svéd szociáldemokráciától eltérően) a munka és szociálpolitika (a „workfare” és „welfare”) szétválasztása, vagy másként, a teljes foglalkoztatásról való lemondás, és az aktív foglalkoztatáspolitika másodlagos szerepe.

— Közös a szociálpolitika „minimális szintjére” koncentrálás, azaz annak kimondása, hogy a szociálpolitika a minimális biztonságot sza-

vátolja. Ez azt jelenti, hogy nem cél a középosztályokat is kielégítő színvonalú nyugdíjrendszer, oktatás, vagy egészségügyi ellátás: ők igényeiket a piacon, vagy az egységes biztosításon kívül elégíthetik ki. Igaz, ezt a következtetést egyik program sem mondja ki világosan, de utalások mindegyikben vannak.

— Közös ennek megfelelően a piacibb társadalombiztosítás és egészségügy iránti, az SZDSZ-nél nyíltabban, a kormánynál burkoltabban jelentkező rokonszenv. Ez az MDF 1989 októberi programjában a biztosítási szakemberek egy részénél már megfogalmazott kritikák átvételét jelentette arról, hogy a társadalombiztosítást a tőkefelhalmozás hiánya, valamint szociálpolitikai feladatok (pl. minimális nyugdíj, jogkiterjesztések) átvétele tönkretette. (L. erről, többek között, A magánbiztosítás..., 1988; Lukács Mária, 1990; Stratégiai elképzelések..., 1990; Elgondolások..., 1990.)

— Egyik program sem meri nyíltan vállalni, hogy a magántulajdon és a piacgazdaság jelentősebb szerepe mellett elkerülhetetlenek lesznek visszavonások. Így például egész valószínűtlen, hogy profitorientált magáncégek három évig fenntartsanak munkalehetőséget gyed-en vagy gyes-en lévő anyák számára.

c) Ami a harmadik nagy gondolatrendszert, a szocialistát illeti, a liberális-szociáldemokrata törekvések a szavakban nagy súlyt kapnak, ám az írott szövegekben (korábban) nem jelentek meg markánsan vagy egyértelműen. Ennek azt hiszem az a magyarázata, hogy az MSZP két súlyos hendikeppel küzd, amelyek szociálpolitikai elképzeléseit is torzítják. Az egyik az, hogy (külső és belső okok következtében) önbizalmát veszített a párt, amelynek folytonosan igazolnia kell, hogy „nem azonos” korábbi önmagával. Ezért nem vállalhat fel olyan programokat sem, amelyek emlékeztetnek a súlyosan kompromittált pártállami megoldásokra vagy jelszavakra. *Amennyiben a korábbi ideológiában vagy gyakorlatban voltak „szociáldemokratikus” elemek*, mint például a teljes foglalkoztatásra épülő szociálpolitika, úgy ezeket ma nehéz, vagy lehetetlen vállalnia, még akkor is, ha hangsúlyozná a formai hasonlóság mellett a tartalmi-lényegi különbségeket. (E defenzív politizálás egyik szimptomája, hogy a legtöbb nyugati szociáldemokrata párt által vállalt szabadság-egyenlőség-igazságosság-szolidaritás négyes értékrendet az MSZP csak a szabadság-igazságosság-szolidaritás formában tudta átvenni, az egyenlőség érték korábbi lejáratása miatt.)

A szocialisták másik teherterele az, hogy a szociálpolitika neoliberais felfogásnak megfelelő átalakítását az MSZMP reformszárnya kezdte meg, nagyjából a nyolcvanas évek közepétől kezdve. A rendszerváltást megelőző utolsó években több írásomban is visszatért az a gondolat, hogy az MSZMP bolsevik módszerekkel, azaz antidemokratikus módon vezet be neoliberais elveket; hogy a politikai reform elmaradása miatt a gazdaság piacosításában nem képes előre lépni, ehelyett a „piacosítással” a könnyebb ellenállás irányába megy, s a szociálpolitikai ellátásokat — iskolai étkezést, a hajléktalanok szállását, a házi szociális ellátást — teszi fizetővé; hogy a nagy rendszerek színvonalát rontja, s ezek helyett a hagyományos szegénypolitikát, a rászorultsági elvet erősíti.⁷ Az MSZMP reformjzásának utolsó éveiehez fűződik a munkanélküliség tényének magyarázása — munkanélküli segély nélkül. A társadalombiztosítás, egészségügy, iskola piacosításának igényét az MSZMP reformerek, vagy legalábbis politikailag megtúrt reformerek

fogalmazták meg — jóval az SZDSZ létrejötte előtt. Igaz, hogy akkor mindez a politikai szabadságharc része, vagy az elvetelő gazdasági reform vadhajtása volt. Ma mégis *hiteltelen az, ha az MSZP tiltakozik a szociálpolitika szűkítése, vagy neoliberais gyakorlata ellen*. Személy szerint is azonosak lehetnek tegnapi (neo)liberais politikusok és mai MSZP parlamenti képviselők — és ráadásul minden ilyen felszólalásnál szemükre vethető (amit a kormánypárt ki is használ), hogy most bezzeg könnyen beszélnek — miért nem ezt tették, amikor hatalmon voltak. (L. pl. a költségvetés vitáját, Népszabadság 1990. december 30.) Valószínűleg ez a tehertétel az MSZP „szociáldemokratizálódásának” egyik belső (pszichológiai és politikai) gátja.

Végeredményben a mai ideológiai szinkép valóban pluralista. *Politikailag* (parlamentben és kormányban) erősnek látszik a háború előtti szociálpolitikával némileg rokonítható etatista-konzervatív jóléti modell, az akkori erős korporatív jelleg nélkül. Igaz, újabban korporatív elgondolások (pl. foglalkozási alapon szerveződő biztosítótársaságokra vonatkozó javaslatok) is kezdenek teret hódítani. Megjegyzendő az is, hogy erősek a törekvések egyes háború előtti státus-hierarchiák (arisztokratikus vagy bürokratikus címek-rangok) felélesztésére, illetve új státus-szimbólumok bevezetésére (pl. a nyugati luxusgépkocsik már menedzseri szimbólumok lettek). E törekvések szinte szükségszerűen fognak hatást gyakorolni a szociálpolitikai rendszerre.

A parlamenti politikai mezőben ugyancsak erősnek látszik egy Magyarország teljeseen új képlet, a liberális-szociálliberális jóléti rendszer. Egyelőre (számomra) bizonytalan, hogy ebben a belsőleg ellentmondásos⁸ kettős rendszerben melyik vonal fog felerősödni. Az is lehetséges, hogy a két irány szétválik, és mindkettő erősödik.

Pillanatnyilag leggyengébbek a szocialista jóléti politika politikai esélyei. Maga a párt is gyenge, és ráadásul egyelőre nehezen tud felvállalni egy szociáldemokrata típusú szociálpolitikai programot. Paradox módon könnyebb a helyzete a szociáldemokrata gazdaságpolitikával és politikával — ezek ugyanis formailag és tartalmilag egyaránt radikálisan különböznek az „államszocialista” ideológiától és gyakorlattól.

A jóléti rendszerek és a társadalmi struktúra

Ami a szociálpolitikai rendszert formáló politikai-társadalmi erőket illeti, a háború előtti (a parlamenti politikát is meghatározó) képlet elég világos — bár rengeteg részlet még tisztázásra vár. Annyi biztosan tudható, hogy a munkásosztály szerepe gyenge, a mezőgazdasági szegénység szerepe szinte nem létező, az inkább államhoz, mint piachoz kötődő középosztály szerepe jelentős, a kettős struktúra két vezető osztálya (tőkések, nagybirtokosok) közötti politikai koalíció szerepe igen jelentős volt (l. pl. Csizmadia, 1977; Petrák, 1978).

Az 1945 utáni, de még az 1965 utáni szociálpolitika-formálás sem írható le azonban ilyen jellegű társadalmi kategóriákkal. A totális politikai rendszer lényege (még a szelíd, kesztyűs korszakban is) a döntéshozó szűk elit kizárólagos politikai szerepe volt, valamennyi „spon-tánul” létező társadalmi erő és érdek lefojtásával, illetve a politika alakításából és a döntéshozatalból való kizárásával.

A politikai döntések mögött így nem plurális politikai erők, társadalmilag tagolt érdekek álltak. A politikai akarat ideológiailag egy leegyszerűsített szocialista dogmatikából, praktikusán pedig a hatalmi struktúra megtartásának igényéből képződött. A deklaráltan a munkásosztályt szolgáló ideológia és a hatalmi struktúra fenntartásának érdekei — a politikai és gazdasági alrendszerrel eltérően — a szociálpolitikában úgy tudtak ötvöződni, hogy találkozhattak többségi, ha úgy tetszik, népi érdekekkel.

Ez azonban nem jelentett népi támogatást a szó politikai értelmében. Nem egyszerűen arról van szó, hogy a strukturális erők léteztek, csak a totális politika nem igényelte részvételüket. És nem is arról, hogy a társadalom a politika nyomására túl homogénné, tagolatlaná vált volna. Ennek ellentmondanak az 1960 óta (Magyarországon) rendszeresen készített rétegződési vizsgálatok. A „lefojtott struktúra” ennél többet jelent. A társadalmi dinamizmust hordozó *strukturális viszonyokkal* volt probléma.⁹

A „lefojtott struktúrát” alkotó, egymással társadalmilag viszonyban lévő csoportok „a hatalmi elit és a többiek” kettősségén kívül nemcsak nem látszottak, de valószínűleg nem is igazán léteztek: *magukat a legfontosabb strukturáló tényezőket (hatalom, tulajdon, tudás) működtette úgy a hatalom, hogy valamennyire is stabil, kialakulásának elejét vegye.* A totális hatalom szempontjából ez természetesen elérhető: az osztályszerűen konstituálódó, tartósan megszilárduló, előbb-utóbb saját érdekeiknek is tudatára ébredő csoportok a totális logikának ellentmondanak, s a status quo szempontjából veszélyesek. Ha e felvetés igaz, akkor az is igaz, hogy az államszocialista társadalmak (ismét: egy, a csoport reprodukciójának legitimált bázisát nélkülöző, ezért nem igazán „osztályá” szilárduló uralkodó csoport kivételével) „osztály nélküli társadalmak” voltak, ha nem is a szó marxi értelmének megfelelően.

A lefojtottság véget ért. A társadalom újra strukturálódhat. A kérdés az, hogy milyen önazonossággal rendelkező, eltérő helyzetű és érdekű csoportok kialakulása képzelhető el, s hogy ezek milyen koalíciói gyakorolhatnak majd hatást a jóléti politika alakulására? *Ami ugyanis a politikai folyamatokat ma nehezíti, az nem csak az, hogy a pártok és a strukturálisan fontos csoportok (osztályok) csak részben fedik egymást, mert — és ez az általában említett ok — a pártok még nem kristályosodtak ki, nem tisztultak le, stb. A dolog másik oldala is fontos azonban: a társadalom maga sem tisztult még le, új struktúrája nem alakult még ki.*

A strukturáló tényezők pluralizálódása nyilvánvaló. A hatalom is, a tulajdon is, a tudás is más tartalommal és más társadalmi viszonyt formáló potenciállal kezdenek működni.

a) A monolitikus *hatalom* pluralizálódása még csak épp elindult, de lehetőségei óriásiak. A monolit struktúrát már bontja a hatalmi ágak (törvényhozói, igazgatási, bírói) szétválasztása; „negyedik hatalmi ágként” a szabad sajtó belépése; ötödikként pedig a rivalizáló, egymást korlátozó központi és helyi hatalom szétválása. Ugyanakkor még nem alakultak ki új viszonyok abban az értelemben, hogy megszilárdultak volna a politikai hatalomtól (relatívén) független, más strukturáló tényezőkre (tulajdonra, tudásra, esetleg más tényezőkre) épülő tartós csoportok, amelyek a maguk részéről befolyásolják (szövetségekkel vagy szem-

benállásokkal) a politikai hatalom alakulását. Még kevésbé indult meg a hatalom pluralizálódása abban az értelemben, hogy kialakultak volna a (minden strukturáló tényező szempontjából) alávetett csoportok központi hatalommal szemben ellensúlyt jelentő szerveződései. E folyamatok legalább egy része azonban már kétségkívül elindult.

b) A köztulajdon túlnyomó szerepe mellett a *tulajdon* mindenekelőtt a társadalmi formáció egészét jellemezte, és választotta el a magántulajdonosi társadalmaktól. Belső strukturáló szerepe főként az volt, hogy — a tulajdon feletti kontroll kisajátítása révén — a hatalomban lévők hatalmi jogosítványait szaporította, a hatalom monolit jellegét erősítette. *A tulajdon és a hatalom szerinti strukturálódás azonos választóvonalakat rajzolt fel*, azaz a struktúra nem pluralizálódott a hatalmi és tulajdoni viszonyok eltérő működése révén. Ezen a helyzeten némileg lazított a második gazdaság megjelenése, a kistulajdon lassú legalizálódása — de mindez még a lefojtott struktúrán belül ment végbe.

Az új feltételek mellett meglepő gyorsasággal megjelent egy új, még nem népes, de már határozott arculattal rendelkező, a piachoz, tulajdonhoz, vállalkozáshoz kapcsolódó középosztály. (Sőt, a „felső” osztály csirái is már itt vannak.) Igazán nem színrelépésük meglepő. Ezt *ideológiailag* már régóta előkészítették a liberalizmussal átítatott gazdasági reformtörekvések (legegyértelműbben a Fordulat és reform), *praktikusan* pedig részben a már említett második gazdaság, részben az első gazdaságban több éve beindult piaci mozgások és törekvések. E reformmozgások hatását, bármennyire korlátozottak maradtak is, igen fontosnak tartom. Ezek miatt sejtem úgy, sokaktól eltérően, hogy az új vállalkozói középosztály és leendő felsőosztály gerincét sokkal inkább a politikai csúcsokról és az első gazdaságból kikerülő manager- és technokraták fogják alkotni, mint a második gazdaság „kisemberei”. A második gazdaságban működők többségénél ugyanis a „vállalkozás” inkább olyan kényszerű kaland volt, amelyet csak a fix munka-viszony hátszágával lehetett vállalni, s amelynek során relative keveset kockáztattak. Emellett sem anyagi, sem kulturális, sem társadalmi tőkében nem dúskáltak — holott a tőkés ill. vállalkozó polgárságnak ezekre itt és most igen nagy szüksége van.

Ami tehát meglepő (noha szociológiailag érthető, épp a többféle tőke együttes megléte miatt), az nem annyira ennek a leendő osztálynak a megjelenése, hanem az, hogy valamennyi más társadalmi csoport közül ők váltak először „magukért való”, érdekeiket pontosan felismerő és artikuláló csoporttá. Egyébként ez a folyamat is már a *rendszerültást megelőzően* elindult. A rendszerváltás előtti utolsó egy-két évben az önérdekeit legjobban érvényesítő csoport a gazdasági vezetőréteg volt.

A vállalkozói (tulajdonosi) közép- és felsőosztály társadalmi szerepe biztosan eltérő lesz a háború előttihez képest. Akkor a kettős struktúra másik, hagyományos (földbirtokos-arisztokrata) felső osztályának pozíciója társadalmilag vitathatatlanul magasabb volt, mint a tőkés nagypolgári életé. Ma (nagy valószínűséggel) ez a régi uralkodó osztály nem lép újra színre, még ha szimbólumait fel is éleszti. Ilyen törekvései ugyanis beleütköznének egyfelől a világban általában érvényesülő tőkés hegemoniába, másrészt roppant erős hazai érdekekbe. Mind a világgazdasági tendenciái, mind a hazai gazdaság ma egyedül lehetségesnek vélt talpraállítási módszere annak kedveznek, hogy a tőkés vállalkozó

osztály erősödnek elsősorban, hogy ez az osztály kerüljön a struktúra csúcsára.

Ezt a tendenciát még két további tényező erősíti. Az egyik az, hogy a munkásság munkásosztállyá szerveződése (úgy sejtem) roppant lassú lesz. A mai megosztó tényezők: a munkanélküliségtől való félelem illetve a munkahelyekért való verseny; a régi és új érdekképviseltek versengése; a munkásság osztályérdekek mentén történő szerveződéseinek megosztása pártpolitikai célokból — egyelőre nyilván erősödnek. Ezek mellett új törésvonalak fognak megjelenni az egyre inkább szegmentálódó munkaerőpiac miatt. Itt a régi szegmensek mellé belép az új (részben külföldi tőkével működő), viszonylag jobban fizető magánvállalatok, a szegényedő állami szektor, és a bizonytalan életű kisvállalatok dolgozói közötti szegmentálódás.

A vállalkozói polgárság relatív erejét tovább növelheti az, hogy a korábban (háború előtt és után egyaránt) államtól függő középosztály egy része egyre inkább igyekezni fog elszakadni az őt mindinkább megtagadó, sorsára hagyó államtól. Ez főként a magasan kvalifikált értelmiségiekre igaz, akiknek keresetei is, munkafeltételei is katasztrofálisan romlanak. Aki közülük erre alkatiilag képes lesz, az vagy külföldre távozik, vagy igyekszik átlépni a független szabadfoglalkozásúak, esetleg vállalkozók táborába (vállalkozói egészségügy, magániskolák, magánegyetemek, alapítványi intézmények stb.).¹⁰

A tulajdonviszonyok változásából következő „nagy ismeretlen” pillanatnyilag a mezőgazdaságban dolgozó népesség. Ha a kiscgazdák földprogramja győzne, (ami azért valószínűtlen), rövid idő alatt létrejönne a birtokos, paraszti középosztály is, a mezőgazdasági szegénység is (ez utóbbiak többségével). Ha csak az elvileg jogos, gyakorlatilag mégis problematikus kártalanítási programot fogadja el a parlament, akkor is valószínű egy új elrendeződés, de ez talán kevésbé lesz polarizált.

c) A tudás (kulturális tőke) működésében is radikális változás megy végbe. A tudás és hatalom viszonya a totális rendszerben kényes pont volt. A kulturális tőke nem volt olyan egyszerűen kisajátítható (és strukturális hatása nem volt olyan egyszerűen megszüntethető), mint az anyagi tőkéé. Ez — legalábbis a forradalom utáni első időszakot kivéve, amikor a „tudók” egy jelentős része önként a szép és humánus ideológia mellé állt — zavarta a hatalmon kívüliek homogenizálását és tőkéletes alávetését. Amikor a „tudók” elkezdtek feltenni kínos kérdéseiket a dolgok épp-így-létének helyénvalóságára nézve — azaz amikor megjelentek a „heterodoxiak” (l. Bourdieu, 1978) — akkor a hatalom első reakciója a fizikai megsemmisítésükre irányuló terv volt.¹¹ A továbbiakban kitűnt (és a kelet-európai államszocializmusok már e tapasztalat birtokában jöttek létre), hogy a „tudók”, és ezzel a tudás fizikai megsemmisítése sokféle nehézséget okoz: a nemzetközi versenyben épp úgy, mint a hazai rendszer működtetésében. Ekkor alakultak ki azok az eljárások, amelyek révén a „tudók” — ha úgy tetszik: a tudósok — a rendszer szolgálatába voltak állíthatók úgy, hogy közben elkerülhető legyen a heterodoxiak terjesztésének veszélye. Úgy vélem, hogy alapjában ez volt a mögöttese annak a valamennyi államszocialista rendszerben kialakult megoldásnak, hogy a kiemelkedő és ezért veszélyes tudósokat a Tudományos Akadémiák relatív gondolatszabadságot biztosító kutatóintézeteinek gettóiba gyűjtötték össze — hermetikusan elzárva őket az egyetemtől, ahol a heterodoxiak az ifjúságot

megronthatták volna. (Az már csak a hatalom fantáziátlan működésének jelzése, hogy a Szovjetunióban a tudósok luxusgettóját épp a szi-bériai Novoszibirszkben hozták létre.) Emellett sokféle törekvés volt a privilégiumok révén történő megnyerésére. A „tudók” elszigetelése természetesen nem lehetett tökéletes, ráadásul állandóan új kulturális tőketulajdonosok jelentek meg. Éppen ezért mindvégig feszültséggel terhes maradt tudás és hatalom, tudomány és hatalom, „tudók” és hatalmasok viszonya.

Az értelmiség egy része kétségkívül elindult a hatalom felé (Konrad—Szelényi, 1989), illetve elfogadta nem egyszerűen csak a hatalommal való együttműködés felkínált lehetőségét, hanem személy szerint is tagja lett az uralkodó csoportnak. En azonban azt hiszem — de ezt ismét hosszabban kellene vitatni —, hogy akik valóban elfogadták az „uralkodó osztályi” státust, azok *feladták az értelmiségi mivolt lényegét*, a korlátlan kérdéshez való jogot.¹² Azt hiszem tehát, hogy a „csúcson” létrejött a tudás és hatalom olyan fúziója, amely még megfelelt egy (már valóban a korlátozott racionalitás igényével működő) totális rendszernek, azaz nem jelentette a struktúra pluralizálódását. A centrális hatalmon kívül maradókra épp ezért (bár szerepük valóban sok szempontból ellentmondásos) nem tartom teljesen érvényesnek azt, hogy a hatalmi szerepet vállalókkal „egyazon osztály” tagjai voltak (Uo. 106).

A tudás egyenlőtlen társadalmi elosztása mentén létrejövő tagoltságról sem lehet ködös sejtéseknél többet megfogalmazni. Valószínű, amint erre már utaltam, hogy a régi — államhoz kapcsolódó — értelmiségi középosztály itthon maradó tagjai a korábbinál sokkal markánsabban fognak három — eltérő helyzetű és érdekű — csoportra tagolódni.

Ha a jelenlegi (az állami centrum szerepét erősítő) tendenciák folytatódnak, akkor valószínűleg kialakul az államhivatalnokok korábbinál is jobban privilegizált rendje. A kormányzat már most az előző rendszernél jobban (a két világháború közötti gyakorlatra emlékeztetően) igyekszik az állami bürokrácia anyagi megnyerésére. Enélkül a Justitia-terv miatt amúgyis megtizedelt szakbürokrácia elitje anyagi elismerés hiányában óhatatlanul átlépne a sokkal jobb jövedelmet nyújtó magánszférába. Minthogy a kormányzat még jelentős fizetésemelés mellett sem lesz azonban egyhamar versenyképes a magánszférával, valószínűleg az állami stállummal járó más — szimbolikus és valószínűs — privilégiumok is szaporodni fognak. Távolról sem lepne meg például, ha létrejönne az államhivatalnokok másokénál kedvezőbb korporatív társadalombiztosítási rendszere, vagy ha visszatérnének valamilyen formában régi címek-rangok, pozícióval járó előnyök. Az új állami bürokráciát a pártállamitól egy új magabiztosság is meg fogja különböztetni. Tagjainak az új feltételek között *nem kell önmagukat az értelmiségi mivoltot eláruló értelmiségiként definiálniuk*. Mint egy legitim politikai rendszer nem-értelmiségi funkciójú hatalmi tényezője, önként lemondhatnak a korlátlan kérdés jogáról, de ezért sem cinikussá, sem skizofrénné nem kell válniuk.

A volt államtól függő középosztályból kialakuló másik réteg a már említett szabadfoglalkozású „önállók”. Ők nem lesznek feltétlenül tulajdonosok,¹³ de (legalább részben) a piacból élnek. Érdekeik részben a piachoz és a valódi piaci vállalkozókhöz kötik majd őket, hiszen a fizetőképes kereslet jelentős része a piac jó működésétől várható.

Ugyanakkor jövedelmük egy része önállóként is az államtól fog származni, az ún. állami feladatokat átvállaló magánintézményeknek nyújtott állami fejkvóták révén. Ezért szövetséget kell keresniük az állami szakbürokráciával, hogy e fejkvóták minél magasabbak legyenek, illetve hogy minél több területen legyen lehetőség ilyen típusú (államilag is szubvencionált) önállósodásra.

A középosztály harmadik csoportját az állami és önkormányzati intézményekben dolgozó értelmiség fogja alkotni. Ha eddigi sejtéseim igazak, illetve ha a mai trendek folytatódnak, akkor ebben a csoportban részben másra alkalmatlanok, részben megszállottak lesznek, részben pedig olyanok, akiknek nincs, vagy alig van más választási lehetőségük (például szociális munkások, társadalomtudományi kutatók, illetve olyan, főként önkormányzati iskolák, kórházak, stb. dolgozói, mely önkormányzatokban nincs párhuzamos intézmény).

A középosztálynak ez a csoportja a kiforrott parlamenti demokráciákban erős és magabiztos szokott lenni. Más okokból ugyan de az államnak mindkét esetben fontosak, s ezért a közhivatalnokokkal azonos — alkalmasint azokénál kedvezőbb — helyzetet biztosítanak számukra. Ebben a jól működő demokráciának is szerepe van. Köztudott, hogy a közvélemény mindig magasabbra értékeli a neki személyes szolgálatot nyújtó szakembert — tanárt, orvost —, mint a távoli és ellenőrizhetetlen bürokratát. Ez a nyomás egy, a választók igényeire érzékeny kormányzatot befolyásolni szokott. Nálunk nem ez a helyzet. A centrum és az önkormányzatok közötti politikai szembenállás miatt a kormányzatnak nem érdeke, hogy az önkormányzati alkalmazottak jól legyenek megfizetve. Az erősödő liberális tendenciák az egész — állami vagy önkormányzati — jóléti szektor visszaszorítása felé visznek. Elképzelhető tehát, hogy ennek az államtól függő értelmiségnek a helyzete az ellehetetlenülésig leromlik. De az is lehet, hogy ki tudják használni a demokrácia adta új lehetőségeket, és önmaguk érdekeiért megküzdenek. (Már ilyen jelzések is vannak — pl. a pedagógusok demonstrációi.) Az eddig állami mecénatúrát élvező művészvilág egyébként valószínűleg szintén felbomlik a piacból vagy alapítványokból profitáló nyertesekre, és a létbizonytalanság felé sodródó vesztesekre.

A strukturális erők és a szociálpolitika

Ha az eddigi feltevéseknek van valamennyi realitásuk, akkor a most kirajzolódó társadalmi csoportok (osztályok?) különböző típusú jóléti rendszerekben érdekeltek — és különböző politikai erőket tudnak érdekeik mögé felsorakoztatni.

A háború előtti múlthoz viszonylag legközelebb álló konzervatív-hiarchikus-korporatív modell (minimális, az „érdemességet” is figyelembevevő alapszint, jelentős mértékű szelektivitás, egyházi és magánjótékonyosság, jelentős családi ellátó funkció, középpontban a női szereppel, rétegezett korporatív ellátó rendszerek) különösen az állami bürokrácia és az egyházak számára kedvező. Ha az állami jóléti alapkából fizetett értelmiség is remélhet ettől korporatív-hiarchikus előnyöket, akkor ugyancsak a támogatók közé léphet. Múltbeli nosztalgiai, valamint a korporatív szerveződések vélt vagy valóságos elő-

nyei miatt a szakmunkásság egy része is e modell hívévé tehető. A modell mögé felsorakoztatható társadalmi erők tehát nem túl jelentősek, viszont a *parlamentari-politikai* támasz igen jelentős (az MDF *nem csekély* része, kereszténydemokraták, kisgazdák).

A liberális jóléti rendszer fontosabb jellemzői az ugyancsak minimális, de jogszerű, az individuumba figyelemmel lévő alapszint, jelentős piaci szektor, gyenge centralizáló törekvések és sokféle önszerveződés. Ennek a — szegényeket és piacképeseket egymással szembeállító, azaz ugyancsak dezintegráló — rendszernek történelmi előzménye nálunk alig van. Ugyanakkor meghonosítását erősen támogatja a valószínűleg egy ideig még felszálló ágban lévő neoliberális ideológia, és az ezt jól képviselő nemzetközi szervezetek (elsősorban a Nemzetközi Valutaalap). Parlamenti bázisa (SZDSZ egy része, MDF egy része, FIDESZ egy része) relatíve erős lehet. Igaz, a helyhatósági választásokon erős pozíciókat szerzett ellenzéknek komoly érdeke fűződik olyan helyi szociálpolitikához, amely az önkormányzat *valamennyi* választója számára kedvező, azaz általában jó színvonalú és integratív erejű. Ehhez azonban feltehetően nem lesz anyagi ereje, tehát mégis a liberális megoldást lesz kénytelen választani.

A liberális jóléti rendszer társadalmi bázisa a feltörekvő, már kialakult és érdekeit jól artikuláló tulajdonosi-vállalkozói-szabadfoglalkozású kis- és középpolgárság. A széles körű magánbiztosítás előnyeinek, az egészségügyi és nyugdíjrendszer magánmegoldások révén történő gyors javításának ígéretével a munkásság és a nyugdíjasok fizetőképesebb csoportjai is e megoldás mellé állíthatók. (A piac jóléti ellátásában játszott jelentős szerepével kapcsolatos társadalmi és gazdasági problémákról eddig kevés szó esett (Barr, 1987a és 1987b; Ferge, 1989; Csaba, 1990) — és nem is nagyon látszanak olyan társadalmi erők, amelyek széles körben hitelt érdemlően világitánák meg a piaci megoldások hátulütőit.)

Valószínűleg a liberális-szociáldemokrata modellnek a legszélesebb a potenciális társadalmi bázisa. Objektív érdekeik miatt e modell hívei lehetnének a munkásság, a kisbirtokos vagy valamilyen fajta szövetkezetben maradó parasztság mellett a nők jelentős része, a kisnyugdíjasok, a létbiztonságukban veszélyeztetettek. Az osztársadalmi szolidaritást fontosnak tartó, a szabadságot korlátozó egyenlőtlenségekkel és igazságtalanságokkal szembeforduló értelmiségiek (Heller, 1990) is e modell hívei. Ugyanakkor a szocialista megoldások már említett hitelvesztése, a szocialisták roppant csekély parlamenti ereje, a szocialisták és szociálliberálisok közötti parlamenti koalícióképződés nehézségei, a munkás érdekképviselők kiforrotlansága és megosztottsága, az új vagy nosztalgiaát ébresztő ideológiák vonzása mind azt jelentik, hogy egyelőre gyengék lesznek az e modellt támogató parlamenti és politikai erők.

A konzervatív és liberális modell hívei között viszonylag könnyen elképzelhető valamilyen kompromisszumos koalíció. Ez annál is valószínűbb, mert egyelőre a valóban fizetőképes kereslet nagyon szűk (és gyors növekedése nem is várható), és mert a gazdasági forrásszűke igen erős érv az állami-önkormányzati kötelezettségek csökkentése mellett. Ez azt jelenti, hogy a következő évekre politikailag nagy esélye egy minimális „biztonsági hálót”, és emellett fél-magán és korporatív megoldásokat szorgalmazó szociálpolitikának van.

Ezt a gyors átalakulást két momentum fékezheti. Az egyik az, ha a vártnál mégis hamarabb megerősödnek a rossz és romló helyzetű csoportok érdekképviselői. Erejük úgy nőhet, ahogyan a liberális vagy konzervatív megoldások e csoportokat sújtó hátrányai a gyakorlatban válnak világossá. A másik — optimistább és talán realisabb — fékező erő az lehet, ha a vezető pártok realizálják a jelentős szociálpolitikai visszavonásokban rejlő kockázatot. A konzervatív-liberális szociálpolitikai fordulatsík valóban olyan sok vesztese lehet, hogy ez meggyengítheti mindkét politikai erő választói bázisát. Ebben az esetben — egy minimális szintű „biztonsági háló” kiépítése mellett sem — szorulnának vissza végzetesen az univerzális és jó színvonal felé törekvő nagyrendszerek, de demokratizálással és decentralizálással közelebb kerülnének az állampolgárokhoz. Azt hiszem, ma valóban ez a remélhető legkedvezőbb variáció.

Hivatkozások

- Angelusz Róbert—Nagy Lajos Géza—Tardos Róbert: A szociálpolitikai közvélemény-kutatók eredményei. Kézirat, 1986.
- Barr, Nicholas (1987a): The Economics of the Welfare State. Weidenfeld and Nicholson, London, 1987.
- Barr, Nicholas (1987b): The Welfare State as an Efficiency Device. Welfare State Program directed by A. B. Atkinson and Julian Le Grand, no. 22, Suntory Toyota International Centre for Economics and Related Disciplines, 1987.
- Bartholomaeus, Inge: Soziale Marktwirtschaft. In: B. Klees, H. Motz (Hrsg.): Sozialreader. Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialpolitik nach der „Wende“. Steinweg, 1985.
- Bourdieu, Pierre: A társadalmi egyenlőtlenségek újratelődése. Gondolat, 1978.
- Castles, F. G.—D. Mitchell: Three Worlds of Capitalism or Four? The Australian National University, Discussion Paper no. 21. Oct. 1990.
- Csaba Iván: Magánbiztosítás és társadalombiztosítás. Esély, 1990. 6.
- Csizmadia Andor: A szociális gondoskodás változásai Magyarországon. MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, 1977.
- Elgondolások a társadalombiztosítás reformjáról. Országos Társadalombiztosítási Főigazgatóság, 1990.
- Esping-Andersen, Gösta: The Three Worlds of Welfare Capitalism. Princeton University Press, 1990.
- Ferge Zsuzsa: Gazdasági és szociális érdekek és politikák. Gazdaság, 1988. 1.
- Ferge Zsuzsa: A negyedik út. A társadalompolitika esélyei. Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, 1989.
- Fordulat és Reform. Medvetánc, 1987/2. sz. Melléklete
- Gazdasági Reformbiztosítás, 1. sz. Munkabiztosítás: A gazdasági átalakítás és stabilizáció 3 éves programja. 1989. május.
- Garde d'enfants dans la Communauté Européenne, 1985—90. Commission des Communautés Européennes, service Information Femmes, 1990.
- Heller Agnes: Az igazságosságon túl. Gondolat, 1990.
- Kopátsy Sándor: A költségvetés tündökiése és bukása. Valóság, 1988. 11.
- Lengyel György: Vállalkozók, bankárok, kereskedők. 1989.
- Lukács Mária: Szociális biztonság helyett szocialista vívmányok. Interjú Forgács Ádámmal, a Társadalombiztosítási Főigazgatóság helyettes főigazgatójával. Népszava, 1990. márc. 28.
- (A) magánbiztosítás fejlesztési irányai a társadalombiztosítás szemszögéből. Biztosításkutató Csoport, 1988. Sokszorosítás.
- Marshall, T. H.: Citizenship and Social Class, Cambridge University Press, 1950.
- Nagy Aladár: A szociális piactudományról. Borsodi Szemle, 1990. 1.
- (A) Nemzeti Megújulás Programja, Budapest, 1990.
- Petrák Katalin: A szervezett munkásság küzdelme a korszerű társadalombiztosításért. Tánccsics, 1978.
- (A) Rendszerváltás Programja. SZDSZ, 1989.
- Stratégiai elképzelések a társadalombiztosítás reformjáról. Országos Társadalombiztosítási Főigazgatóság, 1990. június.
- Szociális piactudomány az NSZK-ban. Közgazdasági Információs Szolgálat, 1990. augusztus 17.

Jegyzetek

1. Az átfedések valószínűleg világosabbak voltak a tőkés fejlődés korábbi szakaszában, amikor a munka és tőke közötti feszültségek nyersebben mutatkoztak — épp a piaci erőket korlátozó-korrigáló jóléti rendszerek hiánya miatt. Az Egyesült Államok mindig sajátos kivétel volt — főként ismert történelmi okok miatt.
2. Természetesen minden tipizálás leegyszerűsít és vitára is készítet. Esping-Andersen adatainak felülvizsgálata, újrendezése és kiegészítése alapján Castles és Mitchell (1990) egyes országokat Esping-Andersentől eltérő módon tipizálnak, és egy negyedik (ún. radikális) típust is kialakítanak, amelybe pl. Ausztrália is tartozik. A három alaptípus létét azonban ők is igazolják.

3. Az egyes pártok „szociálpolitikai profiljának” elemzése még elvégzendő feladat. Az eddigi, első programokban azonban többnyire túl elnagyolt volt a szociálpolitikai rész, és túl sok volt az esetlegesség. A szisztematikus elemzéshez ezért kevés volt az anyag. Ezt egy-két év parlamenti munkája, kormányzati és önkormányzati gyakorlata, illetve a szociális helyzet tényleges alakulása alapján kell majd elvégezni.

4. A kormánypártok szociálpolitikai felfogása részben a Nemzeti Megújódási Programból, részben a különböző (tervezett vagy már elfogadott) rendelkezésekből olvasható ki.

5. A „szociális piacgazdaság” elméleti előkészítője az „ordoliberalizmus”-nak nevezett közgazdasági iskola, amely a klasszikus liberalizmus értékeire épült. Ugyanakkor tagadhatatlanok a konzervatív vonások és affinitások — pl. az egyház szerepe, a státus-orientált rendszerek stb.

6. A költségvetés tervezetében szereplő azon javaslat, hogy az egyházi intézmények állami szociális feladatok ellátásáért mintegy kétszer akkora támogatást kapnak, mint a társadalmi szervenek, alapítványok és humánvállalkozások, világosan mutatja, hogy a kormány más társadalmi szerveződésekkel szemben az egyházat kívánja erősíteni. Ez a diszkrimináció egyébként — tudomásom szerint — „magyar találmány”. A Németországból átvett ún. szubszidiaritási elv kifejezetten szektorsemleges normatívakkal működik, sokkal világosabban mondta és mondja ki ebbéli véleményét (Kopátsy, 1988; Kopátsy, 1990).

7. Egyetlen idézet annak alátámasztására, hogy az univerzális ellátások megkérdőjelezése nem a rendszerváltással kezdődött: Az elosztáspolitikai változtatását „indokolja továbbá, hogy a jelenlegi elosztási rendszerek egy része (pl. nyugdíj, lakásszektor) most is diszfunkcionálisan működik... A helytelenül értelmezett szociálpolitikai elemek a támogatások nagy hányadát nem a rászorulóknak, hanem a nagyobb jövedelmű, és ezeket a javakat nagyobb mértékben igénybevevőknek juttathatják.” (Gazdasági Reformbizottság, 1989, 79. o.) A következtetés az, hogy minden eddigi területről vissza kell vonulni, s a rászorulókat, leszakadókát kell csak segíteni.

8. A liberális tan lényegéhez tartozik például a minimális állam követelése. Az SZDSZ szociálpolitikai programja elhatárolja magát ettől a nézettől.

9. Az államszocialista rendszer struktúrájáról itt mondtak első, még nagyon kezdetleges kísérletet jelentenek. Noha magam is évtizedek óta vizsgáltam annak a társadalomnak a struktúráját, amelyben éltünk, a rétegződés leírásánál, és néhány struktúráló tényező elvi megértésénél nem jutottam többre. Azt hiszem, hogy csak a gondolkodást korlátozó tabuk lebomlásával lehet majd visszamenőleg azt megérteni, hogy miért ütköztek nehézségbe a struktúra-kutatások és értelmezések. Valószínűleg azért, mert a rendszer nem működött rendszerként, s a struktúra sem struktúraként. E hipotéziseket természetesen majd részletesen kell vizsgálni. Itt a mai helyzet lehető megértése érdekében van szükség e visszatekintésre.

10. E menekülés miatt valószínű, hogy ezen a piacon sokáig sokkal nagyobb lesz a kínálat, mint a fizetőképes kereslet.

11. E tekintetben a hitleri és sztálini totális rendszer hasonlóan viselkedett. 12. A jog feladásának következménye lehetett cinizmus, skizofrénia, vagy mesterséges, de belülről kiépített korlátoltság. Ezek a variációk, főként a második kettő, ha enyhébb formában is, a hatalomba nem belépő, de az első nyilvánosságban működő értelmiségnél is kialakultak, hiszen a beépített tabuk miatt nálunk sem maradt meg a korlátlan, szabad kérdés, azaz a heterodoxiák kidolgozásának joga. Ez a torzulás azokat is érintette, sőt, talán őket érintette leginkább, akik valamilyen formában megmaradtak — nem a létező, hanem az ideális — szocializmus elkötelezettjeinek.

13. Ma egyre többen adnak hangot annak a nézetnek, hogy tulajdonosi osztály nélkül elképzelhetetlen az átalakulás. Ez az új középosztály nevezetik különböző publikációkban a társadalom gerincének. Ehhez két megjegyzés. Az egyik: a tulajdonosi réteg minden tőkés országban elég szűk. Ami jelentős, az a piachoz és tulajdonhoz kapcsolódó közép-osztály, egyfelől az alkalmazásban álló, de tulajdonosi érdekekben érdeklődő telt menedzser-technokrata réteg, másfelől a piachoz kapcsolódó, abból élő szabadfoglalkozásúak. Ezek aránya országonként roppantul eltérő, attól függően, hogy mennyire piacositottak a közszolgáltatások.